

İMAM ZÜFER'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

Dr. Mehmet Ali AYTEKİN*

Özet: İmam Züfer, İmam Azam'ın önemli talebelerinden ve Hanefi fıkıhını tedvin eden on fakihten biridir. Küçük yaştan itibaren düzenli bir eğitim alan Züfer ilk önce hadis ilminde daha sonra da fıkıh ilminde temayüz etmiş ve zamanın önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Züfer'in fıkıh ilmindeki hocası Ebû Hanîfe'dir. Onun vefatından sonra da ders halkasına hocalık yaparak pek çok âlimin yetişmesine vesile olmuştur. Son iki yılını Basra'da geçiren İmam Züfer burada da Hanefi mezhebinin yayılmasında önemli katkılara sahip olmuştur. Züfer keskin zekâsı ve kıyastaki mahareti ile meşhur olmuş; resmi hiçbir görevi kabul etmeyerek kendini tamamen ilme ve ibadete vermiştir. Fıkıh kitaplarında görüşlerine sık sık atf yapılan Züfer'in hayatı ve ilmi kişiliği hakkında çok fazla bilgi sahibi değiliz. Bu nedenle bu makalede İmam Züfer'in hayatı ve ilmi kişiliği ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hanefi mezhebi, Züfer, fıkıh, kıyas..

حياة الإمام زفر وشخصيته العلمية

ملخص: يعتبر الامام زفر من الطلبة المهمين للإمام الأعظم أبو حنيفة، كما ويعتبر كذلك في مقدمة المدونين العشرة من الفقهاء للمذهب الحنفي. فمنذ أن كان صغيراً تميز الامام زفر بأخذه للعلوم الشرعية بشكل منتظم، ابتداء من علوم الحديث ووصولاً لعلوم الفقه الإسلامي حتى عُدَّ مميزاً بين أقرانه في زمانه. يعد الإمام أبو حنيفة أستاذ زفر وشيخه في علم الفقه. وبعد وفاة شيخه قام هو بتدريس الفقه لتلاميذه في حلقات العلم وكان سبباً في تنشئة عدد كبير من العلماء. وفي آخر سنتين من عمره أمضاها في مدينة البصرة، وكان له الدور الكبير في نشر المذهب الحنفي هناك. كان الامام زفر حاد الذكاء وكان مشهوراً بمهارته بالقياس، وبينما لم يقبل أن يتولى الوظائف الرسمية، جاعلاً نفسه متفرغاً للعلم والعبادة. وعلى الرغم من كثرة ما ينسب للإمام زفر في كتب الفقه من كلام وأقوال إلا أننا لا نملك من المعلومات الكثيرة عن شخصيته العلمية وحياته بشكل عام. ولهذا السبب يتناول هذا البحث جانباً من حياة الامام زفر وشخصيته العلمية.

الكلمات المفتاحية: المذهب الحنفي، زفر، الفقه، القياس

GİRİŞ

Hanefi mezhebi, Muhammed Ebû Zehre'nin (v. 1974) ifadesi ile başında İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin olduğu, aralarında İmam Züfer, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed gibi öğrencilerinin de yer aldığı bir medresedir. Mezhebin fikhî anlayışını, ictihadlarını ve görüşlerini de bu medresenin hoca ve öğrencilerinin anlayışı, ictihadları ve görüşleri oluşturur. Ancak bu oluşuma rengini veren büyük oranda medresenin hocası Ebû Hanîfe'dir.

Hanefi mezhebinin oluşumunda önemli role sahip müctehidler arasında yer alan İmam Züfer, Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerinden birisidir. İmam-ı A'zam ile birlikte mezhebi tedvin eden on fakih arasında zikredilen İmam Züfer

* Diyanet İşleri Başkanlığı, Diyanet İşleri Uzmanı, maliaytekin@hotmail.com

hakkında çok fazla çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle bu makalede onun hayatı, ilim tahsili, hocaları, öğrencileri, ilmi kişiliği gibi konular ele alınacak; bir nebze de olsa İmam Züfer'in tanıtılması sağlanacaktır.

I. HAYATI

A. İsmi, Doğumu ve Nesebi

Adı Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays et-Temîmî el-Anberî el-Kûfî olup Ebû Hâlid ve Ebû Hüzeyl olarak da anılmaktadır. Züfer'den bahseden kaynakların hemen hemen tamamında, babası Hüzeyl İsfahan valisi iken 110/728 yılında İsfahan'da dünyaya geldiği ifade edilmektedir. Aslen Basralı olup babası Arap, annesi Fars asıllıdır. Bu sebeple olsa gerek ki, Züfer'in simasının Acemlere, konuşmasının da Araplara benzediği ifade edilmiştir. Kevser, Herseme ve Sabâh adında üç kardeşi vardır. Meşhur muhaddis Hâlid b. el-Hâris'in (v. 168/802) kız kardeşiyle evlenmiştir. Künyelerinden Züfer'in, Hüzeyl ve Hâlid isminde iki erkek çocuğunun olduğu anlaşılmaktadır.¹

Kaynaklarda bazı küçük farklılıklarla İmam Züfer'in tam adı ve nesebi şu şekilde geçmektedir: Züfer b. el-Hüzeyl b. Kays b. Selm (Süleym ve Sâlim olarak da geçer) b. Kays b. Mükmil b. Zühel b. Züeyb b. Cüzeyme b. Amr b. Hancud (Hancûr) b. Cündeb b. el-Anber b. Amr b. Temîm b. Mur b. Âd b. Tance b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Meâd b. Adnân.²

B. Yetiştirilmesi

İmam Züfer'in çocukluk ve gençlik çağında kimlerden ve nasıl bir eğitim aldığına dair kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Ancak o, yetiştirme çağında iken babası İsfahan valisi idi. Babasının valiliği h. 128 yılına kadar devam etmiştir ki, bu tarihte Züfer 18 yaşında bulunuyordu.³

1 Ebu'ş-Şeyh el-İsfahânî, *Tabakâtü'l-muhaddisîn*, I/450; Saymerî, *Ahbâru Ebi Hanife* s. 112; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, I/342; Safedî, *el-Vâfi*, XXI/224; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/377; Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye*, s. 159, 28-281; Aynî, Bedrüddîn, *Meğâni'l-ahyâr*, I/330; Kefevî, *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr*, I/408. İbn Kesîr Züfer'in doğum tarihini 116/734 olarak vermiş ve 42 yaşında iken 158/773 yılında vefat ettiğini ifade etmiştir ki, görebildiğimiz kadarıyla İbn Kesîr bu hususta tek kalmıştır (İbn Kesîr, *a.g.e.*, X/377).

2 İbn Hallikân, *a.g.e.*, I/342; Aynî, *a.g.e.*, I/330.

3 İmam Züfer'in yaşadığı çağın genel özellikleri ve çağdaşları için bkz. Aytekin, Mehmet Ali, *İmam Züfer'in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve Fıkhi Görüşleri*, s. 19-22.

Bu dönemde özellikle varlıklı aileler çocuklarını, daha küçük yaşlardan itibaren Kurân-ı Kerimi ezberlemeye, kıraat ilmi, Arap dili edebiyat ve belagati gibi ilimleri öğrenmeye yönlendiriyordu. Züfer, kültürlü ve varlıklı bir aileye mensup olmasının avantajıyla küçük yaşlarda ilim hayatına başlamış; Kurân-ı Kerim hıfzı ve kıraat ilmi, Arap dili ve belagati gibi temel ilimleri tahsil ettikten sonra hadisleri, sahabe sözlerini ve şiirleri ezberleme konusunda adeta bir rekabetin yaşandığı İsfahanda bulunmasının da etkisiyle hadis ilmüne yönelmiştir.⁴

İmam Züfer (v. 158/75) takriben h. 130'lu yıllarda Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) ders halkasına katılmış ve kendi ifadesiyle 20 yılı aşkın Ebû Hanîfe'nin ders halkasında fıkıh tahsilinde bulunmuştur.⁵

Kaynaklarımızda onun hakkında yer alan “ilk önce ehl-i hadisten idi, sonra ehl-i reyden oldu” ifadesi onun daha 18-20 yaşlarında iken hadis âlimlerinden biri olarak kabul edildiğini açıkça ortaya koymaktadır ki, bu bize İmam Züfer'in çocukluktan itibaren nasıl bir eğitim aldığı hakkında fikir vermektedir. Kendisinden rivayet edilen, “çok az yer, çok az uyurdum. Ekseriyetle bir kitap elimde iken açlığımı bastırabilecek kadar bir şeyler atıştırırdım. Defalarca kitap elimde iken uyuyakaldım ve bu az uyku ile yetindim. Nice kereler az yediğim için ve ilmin lezzeti ile yatsı namazını kıldığım abdest ile sabahlamışımdır”⁶ sözleri de onun hakkında söylenenleri doğrular mahiyettedir.

Bu verilerden hareketle, kültürlü ve varlıklı bir aileye mensup olmasını da göz önünde bulundurduğumuzda, onun küçük yaştan itibaren çok iyi bir eğitim aldığı rahatlıkla söyleyebiliriz. Babasının siyasî hayatında maruz kaldığı sıkıntıların Züfer'in tamamen dünyadan yüz çevirip kendini ilme ve zühde vermesinde etkili olduğu da söylenmektedir.⁷

C. Vefatı

İmam Züfer kardeşinin vefatı nedeniyle Basra'ya gitmiş, Basralıların ısrarı üzerine orada ikamet ederek onlara fıkıh öğretmeye başlamıştı. Ancak çok geçmeden 158/775 yılında şaban ayında 48 yaşında iken Basra'da vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Züfer'in vefat tarihi hakkında hiçbir ihtilaf bulunmamaktadır.⁸

4 Ali Muhammed el-Ömerî, *el-Hilâf beyne Ebî Hanîfe ve ashâbih*, s. 121.

5 Kevserî, *Lemehâtü'n-nazar fî sîreti'l-İmâm Züfer*, s. 12; Bedir, Murteza, “Züfer b. Hüzeyl”, *DİA*, XXXIV/528.

6 Kâsım b. Kutluboğa, *el-Menâkıb*, Varak 96b, Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon: Ahmet Paşa, No: 244.

7 el-Cubûrî, *el-İmâm Züfer ve Ârâuhu'l-fikhiyye*, I/52.

8 Saymerî, *a.g.e.*, s. 113; Kuraşî, *a.g.e.*, s.159; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, s. 167-170; Kevserî, *a.g.e.*, s. 28.

İbn KesİR (v. 774/1372) Vâkıdîden (v. 207/823) naklen bu sene şiddetli veba hastalığının çıktığını, bu sebeple birçok insanın öldüğünü, Züfer'in de bu hastalıktan vefat ettiğini ifade etmektedir.⁹

D. Kişiliği

İmam Züfer'den bahseden eserlerin pek çoğunda onun zühd, takva ve vera sahibi bir âlim olduğu vurgulanmaktadır. Kadılık vazifesinden ısrarla kaçınması, huzurunda kimsenin dünyalık namına bir şeyden bahsetmeye cesaret edememesi, onun Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencilerine nazaran daha fazla sevilmesine ve takdir edilmesine vesile olduğu şeklinde değerlendirilmiştir.

Yahyâ b. Eksem (v. 242/857), babası Eksem b. Muhammed'den (178/794) "*Ebû Hanîfe'den sonra, dünyadan yüz çevirip fıkhı ve takvayı birleştiren Züfer'in meclisini tercih ettim*", "*Ebû Hanîfe'nin talebeleri içerisinde en fakih olanı ve bütün iyilikleri kendisinde toplayanı Züfer idi*" dediğini nakletmektedir. Bişr b. el-Kâsım Züfer'in, "*öldükten sonra arkamda hesabımı vermekten korktuğum hiçbir şey bırakmıyorum*" dediğini rivayet etmektedir. Nitekim Züfer vefat edince kalan malı hesap edilmiş ve malının üç dirhemi geçmediği tespit edilmiştir. Sekerât hali yaklaştığında Ebû Yûsuf (v. 182/798) ve bazı dostları ziyaretine gider. Ebû Yûsuf: "*Ebû Hüzeyl! Bir vasiyetin var mı?*" diye sorduğunda Züfer: "*Gördüğünüz bu mallar hanıma, şu üç bin dirhem de yeğenime aittir. Hiç kimsenin benden bir alacağı, benim de kimseden herhangi bir alacağım yoktur*" şeklinde cevap vermiştir. Veki b. Cerrâh (v. 197/812) Züfer hakkında: "*Züfer aşırı derecede Allah'tan korkar ve şüpheli şeylerden kaçınır, kıyas kabiliyeti mükemmel olup az yazar, duyduğu her şeyi ezberlerdi. İbadet ve ilme çok düşküdü*" demektedir.¹⁰

II. İLMÎ KİŞİLİĞİ

Şüphesiz ki, İmam Züfer önemli bir âlim ve müctehiddir. O daha çok fıkıh ilminde temayüz etse de kaynaklarımızda onun diğer ilimlerde de söz sahibi ve ilim öğrenmek için kendisine müracaat edilen önemli âlimlerden biri olduğunu görüyoruz. Nitekim onun hakkında, "*İmâm, âlim, fâdil, vera' sahibi, zâhid bir kişi idi. Ders halkasına büyük âlimler gelir; Züfer onlara fıkıh, usûl, tefsir, hadis, nahiv, lügat ve tarih dersleri verirdi*"¹¹ denilmektedir.

9 İbn KesİR, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XI/377.

10 Saymeri, *a.g.e.*, s. 111; Kerderi, *Menâkıbu Ebi Hanîfe*, II/460; Ayni, *a.g.e.*, I/331-332; Kefevî, *a.g.e.*, I/408; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, III/256-257.

11 İbn Kutluboga, *el-Menâkıb*, Varak 95b.

Bu nedenle bu başlık altında İmam Züfer'in kelim, hadis ve fıkıh ilmindeki yerini ayrı ayrı ele alacağız.

A. Kelam İlmindeki Yeri

İmam Züfer'in kelam ilmiyle alakası hakkında müstakil bir başlık açan Muhammed Zâhid el-Kevserî bu hususta şu rivayetlere yer verir: “*Kur’ân mahlûk mudur? diye soru soran birine Züfer: ‘Bununla meşgul olacağına keşke sana fayda verecek bir ilimle meşgul olsaydın. Şüpheli yok ki bu düşünce sana zarar verir. Allah seni, senden râzı olacağı bir amele muvaffak kılsın. Kendini, sorumlu olmadığı konularda zorlama!’ diye cevap verir. Bir şahıs Hasan b. Ziyâd’a (v. 204/820), ‘Züfer kelâmî meselelerle uğraştı mı?’ diye sorar. O: ‘Böyle saçma bir sorudan Allah’a sığınırım. Sen bizim hocalarımız hakkında onların kelâmî meselelere daldığını mı söylemek istiyorsun? Onlar ilmin ve fıkıhın merkezi idiler. Ancak akli olmayan kişiler bu tür meselelere dalıp gider. Onlar Allah’ın koyduğu sınırları en iyi bilen kişilerdi ve senin kastettiğin kelâmî konuları konuşmaktan da Allah’a sığınırlardı. Onlar fıkhıtan başka hiçbir şeyle ilgilenmezler, bu sorduğun hususlarda da kendilerinden öncekilere tabi olurlardı’* şeklinde cevap verir.”¹²

Kevserî bu rivayetlere yer verdikten sonra şu değerlendirmeleri yapar: “*Bunun anlamı, kelam ilminin inceliklerine vakıf olmayan kişilerin, hataya düşerler endişesiyle bu gibi meselelere dalmalarına engel olmaktır. Haddi zatında onlar kelam ilminin de imamları olup kelâmî meselelerde insanlarla tartışmışlar ve onları susturmuşlardır. Cemâlüddîn Ebû Ya’la Ahmed b. Mesûd el-İsbahânî’nin (v. 359/970) Hâlid b. Zeyd el-Ömerî’den naklettiği, ‘Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve Hammâd b. Ebî Hanîfe kelâmî meselelerde muhataplarını susturmuştur’ sözü bunun delilidir.*”¹³

Henüz İslâmî ilimlerin tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi müstakil ilim dallarına ayrılmadığı bu dönemde fıkıhın, dinde derin bilgi sahibi olmak anlamında kullanıldığını da göz önünde bulundurduğumuzda Kevserî’nin de isabetle belirttiği gibi dini ilimlerde mutlak müctehid olan bir âlimin, özellikle de Mutezilenin ortaya çıktığı ve kelâmî meselelerin yoğun bir şekilde tartışıldığı bir ortamda bu konulardan habersiz olması ve buna dair bilgisinin olmaması düşünülemez. Bu tartışmalardan haberi ve bilgisi olmakla birlikte kelâmî meselelerde konuşmayı uygun görmemesi, bu dönemde kelam ilmiyle meşgul olan kişilere iyi gözle ba-

12 İbn Ebî'l-Avvâm, *Fedâilü Ebi Hanîfe*, s. 296.

13 Kevserî, a.g.e., s. 17, 18.

kılmaması muhtemelen bu tür tartışmalarla meşgul olmasına engel olmuştur. Nitekim kelâmî meselelerin yoğun bir şekilde tartışılmaya başlandığı bu dönemde selef uleması itikadî hususları mücmel olarak tasdik edip bu meseleler üzerinde ayrıntılara girmemişler, Müslümanların maslahatına olmadığı için tartışmalardan kaçınıp tevakkuf yolunu tercih etmişler, hatta bu gibi meselelerden soru sormayı bid'at olarak görmüşlerdir. Ehl-i bid'at olarak niteledikleri bu zümreye muhalefet ettikleri için de birçoğu kırbaçlanmış ve hapse atılmıştır.¹⁴

Ayrıca yirmi iki yaşına kadar çeşitli itikadî fırkalarla uzun uzun kelâmî meseleleri tartışan ama sonunda fıkhıta karar kılan hocası Ebû Hanîfe'nin de bu konuda etkisi göz ardı edilmemelidir.

B. Hadis İlmindeki Yeri

Züfer, fıkıh ilmiyle meşgul olmadan önce uzun süre hadis ilmiyle meşgul olmuştu. Hadis ilmini, hâfız ve sika olarak bilinen hadis âlimlerinden tahsil etmiş ve onlardan hadis rivayet etmiş; hadis hâfızı ve sika olan âlimler de ondan hadis rivayetinde bulunmuştur.¹⁵

Cerh ve tadil âlimleri onun, hadiste hafız, güvenilir (sika) ve sağlam (mutkin) olduğunu beyan etmektedir.¹⁶ Buhârî'nin (v. 256/870) meşhur hocalarından biri olan hadis hâfızı Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (v. 219/834): "*Bildiğim hadisleri Züfer'e arz ederdim. Züfer, bana: 'Bu hadis nâsîh, bu mensûh; bununla amel edilir, bununla amel edilmez' derdi*" demektedir.¹⁷ Ayrıca İmam Züfer'den hadis yazdırmasını talep ettiklerini ve kendilerine ezberden otuz bin hadis yazdırdığını ifade eder.¹⁸ İbn Semâa (v. 233/847) İmam Züfer'in şu sözünü nakleder: "*Yüz bin hadis yazdım ve onların hepsini, sizin Kur'an-ı Kerim'den bir sûre ezberlediğiniz gibi ezberledim. Ben hadis, fıkıh veya başka bir ilimden ne yazdımsa yazdıklarımı tamamen ezberledim.*"¹⁹

Ebû Cafer el-Ukaylî (v. 322/934) ve Ebu'l-Feth el-Ezdi (v. 367/977) gibi âlimler, İbn Sa'd'ın (v. 230/845) "Züfer hadiste bir şey ولم يكن زفر في الحديث بشيء"

14 İbn Haldûn, *Mukaddime*, III/974, 983; Ali el-Kârî, *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhî'l-ekber*, s. 8-18.

15 Kevserî, *a.g.e.*, s. 12-13.

16 İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, Biyografi No: 8015, VI/339; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-tadîl*, III/539; Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, I/197; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, VIII/39; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, I/502; İbn Hacer, *el-Îsâr*, s. 43; İbn İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, I/243.

17 Gazzî, *a.g.e.*, III/2555; Zehebî, *a.g.e.*, VIII/40.

18 İbn Kutluboğa, *el-Menâkıb*, Varak 96b.

19 İbn Kutluboğa, *el-Menâkıb*, Varak 106a.

değildi”²⁰ sözünden ve Abdurrahman b. Mehdî'nin (v. 198/812) Züfer'den hiç hadis rivayet etmemesinden hareketle Züfer'in hadiste zayıf olduğunu söylemiştir.²¹ İbn Hacer el-Askalânî (v. 852/1449) Züfer'in sağlam ve güvenilir bir hadis âlimi olduğuna dair bir takım rivayetlerde bulunduktan sonra hadis hafızı Ebû Mûsâ Muhammed b. el-Müsennâ'nın (v. 252/866), “*Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan hadis rivayet ettiğini duymadım*” sözüne binaen Ukaylî ve Ebu'l-Feth el-Ezdî'nin onu zayıf râviler arasında zikrettiklerini; ancak *هذا لا يقتضي تضعيفا* yani “*Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan rivayette bulunmaması ve Ukaylî ile el-Ezdî'nin onu zayıf râviler arasında zikretmeleri Züfer'i hadis ilminde zayıf kılmaz*” değerlendirmesini yapmıştır.²²

Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/ 1474) *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübü's-sitte* adlı cerh ve tadile dair yazdığı hacimli eserinde Züfer'i cerh eden bu rivayetlere yer verdikten sonra hadisteki sağlamlığı ve hıfzı meşhur olan bir râvî hakkında sebebi belirtilmeyen cerhe itibar edilmeyeceğini ifade etmiştir.²³ Muhammed Zâhid el-Kevserî de (v. 1952), İbn Sa'd'ın sözünün, “Züfer'in fazla hadis rivayet etmediği” anlamında olduğunu²⁴ Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan hadis rivayetinde bulunmamasının ise Süfyân es-Sevrî'nin (v. 161/778) etkisinden kaynaklandığını, Süfyân es-Sevrî'nin de ilim ehli arasında meydana gelen rekabet sebebiyle Züfer'e karşı olumsuz tavır takındığını, Ebu'l-Feth el-Ezdî'nin eleştirisinin ise muteber olmadığını beyan etmiştir.²⁵

Züfer'in hadis ilmini öğrendiği ve kendilerinden hadis rivayetinde bulunduğu hadis âlimlerinin önde gelenleri şunlardır: Eyyûb es-Sahtiyânî (v. 131/748), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (v. 143/760), Haccac b. Ertât (v. 145/762), Süleyman b. Mervân el-A'meş (v. 148/765), İsmâil b. Ebî Hâlid (v. 148/765), Ebû Hanîfe (v. 150/767), Muhammed b. İshâk (v. 151/768), Saîd b. Ebî Arûbe (v. 156/773), Süfyân es-Sevrî (v. 161/778), Yahyâ b. Abdullah et-Teymî (v. 180/796), Zekeriyâ b. Ebî Zâide (v. 182/798). İmam Züfer'den hadis rivayetinde bulunan âlimlerin önde gelenleri de şunlardır: Abdulvâhid b. Ziyâd (v. 176/792), Eksem b. Muhammed (v. 178/794), Abdullah b. Mübârek (v. 181/797), Nu'man b. Abdüsselâm (v. 183/799), Hassân

20 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, VI/388.

21 Ukaylî, *ed-Duafâ*, II/97.

22 İbn Hacer, *el-İsâr*, s. 44.

23 Kâsım b. Kutluboğa, *es-Sikât*, 4/316-319.

24 Nitekim el-Leknevî de bu ifadenin “ravinin fazla hadis rivayet etmediği, rivayetinin az olduğu” anlamında da kullandığını beyan etmektedir (Leknevî, *er-Raf'u ve't-tekmil*, 212-213). Zehebî de İbn Sa'd'ın sözünü naklettikten sonra *قلت: قد حكم له إمام الصنعة بأنه ثقة* (*Cerh-tadil ilminin imamı -yani Yahyâ İbn Ma'in- onun sika olduğuna hükmetmiştir*) değerlendirmesini yapar (Zehebî, *a.g.e.*, VIII/41).

25 Kevserî, *a.g.e.*, s. 22-24.

b. İbrâhim el-Kirmânî (v. 186/802), Hâlid b. el-Hâris (v. 186/802), Muhammed b. Hasan (v. 189/805), Şakîk b. İbrâhim (194/810), Vekî' b. el-Cerrâh (v. 198/812), Süfyân b. Uyeyne (v. 198/814), Hasan b. Ziyâd (v. 204/819), Abdulazîz b. Ebî Rizme (v. 206/822), Ebû Ali Ubeydullâh el-Basrî (v. 209/825), Ebû Vehb Muhammed b. Müzâhim el-Mervezî (v. 209/825), Şeddâd b. Hakîm (v. 210/826), Ebû Âsım en-Nebîl Dahhâk b. Mahled (v. 212/828), İbrâhim b. Süleyman (v. 213/829), Muhammed b. A'yan (v. 213/829), Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî (v. 213/829), Bişr b. el-Kâsım (v. 215/831), Muhammed b. Abdillâh el-Ensârî (v. 215/831), Saîd b. Evs (v. 215/831), Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn (v. 218/834), Müslim b. İbrâhim (v. 222/838), Muhammed b. Vehb (v. 243/857), Hilâl b. Yahyâ er-Râî (v. 245/859), el-Hakem b. Eyyûb, Mâlik b. Füdeyk, el-Hasan b. el-Velîd, Ömer b. Zeccâc.²⁶

Bu âlimlerin tamamı, daha sonraki dönemlerde başta Kütüb-i Sitte olmak üzere hadis ilminin aslî kaynakları olarak kabul edilen hadis külliyyatının râvileri arasında yer almaktadır. Ayrıca öğrencilerinden Abdullah b. Muhammed el-Ensârî Züfer'in fikhî görüşlerinin aktarılmasında önemli kanallardan biridir.²⁷

C. FIKIH İLMİNDEKİ YERİ

1. Fıkıh İlimine Yönelmesi ve Bu İlimde Olgunlaşması

a. İmam-ı A'zam ile Görüşmesi ve Onun Ders Halkasına Katılması

İmam Züfer'in hayatının dönüm noktası şüphesiz ki, Ebû Hanîfe (v. 150/767) ile tanışıp onun ders halkasına devam etmesidir. Züfer'in hadis ilminde âlim olması karşılaştığı bazı fikhî meselelerin içinden çıkmasına kifayet etmemiş olmalı ki, daha sonra fıkıh tahsiline yönelmiş ve Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılmıştır.

Saymerî (v. 436/1045), Muhammed b. Vehb'den (v. 243/857) Züfer'in Ebû Hanîfe'nin fıkıh halkasına katılmasıyla ilgili olarak şu olayı nakleder: “Züfer ve arkadaşları bir problemle karşılaşır; fakat işin içinden çıkamazlar. Züfer meseleyi Ebû Hanîfe'ye arz eder. Ebû Hanîfe: “Bu meselenin cevabı şu şekildedir” deyince Züfer delilini sorar. O da: “Şu hadise binaen bu böyledir. Ayrıca şu cihetle de kıyas bunu gerektirir” der ve “Şayet mesele şöyle olsaydı cevabı ne olurdu?” diye bir soru sorar. Züfer: “Bu mesele öncekinden daha kapalı” şeklinde karşılık verir. Ebû Hanîfe: “Şu gerekçe ve delilden dolayı cevabı şöyledir” der. Daha sonra “Peki mesele böyle olsaydı bunun cevabı ne olurdu?” diye üçüncü bir soru yönelttiği zaman Züfer yine

26 Nevevî, a.g.e., I/197; Zehebi, a.g.e., VIII/39; İbn Hacer, el-İsâr, s. 43; Kevserî, a.g.e., s. 13-14; Bedir, a.y., XXXXIV/528.

27 Bedir, a.y., XXXXIV/530.

herhangi bir şey söyleyemez. Ebû Hanîfe bu sorunun da cevabını gerekçeleriyle açıkladıktan sonra Züfer arkadaşlarının yanına gider. Ebû Hanîfe'nin sorduğu soruları aynı minvalde arkadaşlarına sorar; fakat hiçbiri cevap veremez. Onlara meseleleri ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra "Bunları kimden öğrendin?" diye soran arkadaşlarına, Ebû Hanîfe'den öğrendiğini söyler. Böylece bu üç mesele sayesinde arkadaşları arasında ders halkasının başı olur. Ama Züfer fazla vakit kaybetmeden Ebû Hanîfe'nin ders halkasına katılır."²⁸

Züfer, kendi ifadesiyle yirmi yıl Ebû Hanîfe'ye talebelik yaptığına göre²⁹ takriben 130/747 yılında yirmi yaşlarında iken onun ders halkasına katılmış olmaktadır.

Kısa zamanda Ebû Hanîfe'nin ders halkasında da ön plana çıkan Züfer hocasıyla ileri derecede bir ünsiyet kurmuş olmalı ki, düğün merasiminde hocasının konuşma yapmasını arzu eder. Bunun üzerine Ebû Hanîfe: "Züfer, ilimde ve şerefte Müslümanların imamlarından ve otoritelerinden biridir" şeklinde kısa bir konuşma yapar. Akrobalarından bazıları Züfer'e: "Kavminin önde gelenleri burada iken hocana öncelik verdin" diyerek bunu tasvip etmediklerini ihsas ettirdiklerinde, onlara: "Şayet babam burada olsaydı yine Ebû Hanîfe'ye öncelik verirdim" diye karşılık verir.³⁰

b. Fıkıh ilminde Olgunlaşması

Sağlam bir alt yapıya ve keskin bir zekâyâ sahip olan İmam Züfer uzun süre İmam A'zam'a talebelik yapmış ve fıkıhın otoriteleri arasında yerini almıştır. Daha talebelik yıllarında iken hocası, onu hemen yanına oturtmak suretiyle diğer talebelerine tercih etmiştir. Ebû Hanîfe, otuz altı talebesinden on sekizinin kadılığa, altısının da fetva vermeye ehil olduğunu, Züfer ve Ebû Yûsuf'u kastederek, iki talebesinin ise hem baş kadılık ve fetva makamına hem de kadı ve müftüleri (أصحاب القضاة و الفتوى) yetiştirmeye ehil olduğunu ifade etmektedir. Hasan b. Ziyâd (v. 204/820) Züfer hakkında: "İmam A'zam'ın talebelerinin en önde geleniydi" derken, Muhammed b. Vehb (v. 243/857), Ebû Hanîfe ile birlikte fıkıhı tedvin eden on büyük imamdan birinin ve en önde geleninin İmam Züfer olduğunu söylemektedir.³¹ Zehebî de (v. 748/1348) Züfer hakkında: "Zamanının en zekilerinden ve fıkıh deryalarından biri idi" değerlendirmesini yapmaktadır.³²

28 Saymeri, a.g.e., s. 112-113.

29 Kevserî, a.g.e., s. 12.

30 Saymeri, a.g.e., s. 109; Kefevî, a.g.e., I/408; Temimî, a.g.e., III/254; Aynî, a.g.e., I/332.

31 Aynî, a.g.e., I/331; Kefevî, a.g.e., I/408; Temimî, a.g.e., III/258; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 132; Kevserî, a.g.e., s. 11.

32 Zehebî, a.g.e., VIII/39; Aynî, a.g.e., I/331; İbn Kutluboğa, a.g.e., s. 169; Kefevî, a.g.e., I/408.

Ebû Hanîfe'nin torunu ve aynı zamanda dönemin fakihlerinden biri olan İsmail b. Hammad (v. 212/827) Ebû Hanîfe ile beraber fikhî tedvin eden on kişinin Züfer (v. 158/775), Âfiye b. Yezîd el-Evdî (v. 162/779), Mindel b. Ali (v. 168/785), Hibbân b. Ali (v. 171/809), Dâvûd et-Tâî (v. 165/782), Kâsım b. Ma'n (175/791), Ebû Yûsuf (182/798), Yahyâ b. Zekerîyyâ (v. 183/789), Ali b. Müshir (v. 189/805), Esed b. Amr (v. 190/806) olduğunu; bunların içinden de hiçbirinin Züfer ve Ebû Yûsuf gibi olmadığını beyan etmektedir.³³

c. Münazara Kuvveti ve Talebe Arkadaşlarıyla Yaptığı İlmî Münâzaralar

Bize gelen bilgilerden İmam Züfer'in cedel ve münazarada çok mahir bir âlim olduğunu görüyoruz. Anlaşılan o ki, fikhî meselelerde kıyası çok iyi kullanmasının yanında, Arap diline olan hâkimiyeti, yaptığı münazaralarda ona çok ciddi bir avantaj sağlamıştır.

Nitekim Züfer'in bizzat kendisi: “Ben birisiyle tartışırken ona üstün gelinceye kadar değil, o kişi cinnet geçirinceye kadar onunla tartışırım” der. Kendisine, “o kişi nasıl cinnet geçirir? diye sorulduğunda, “Ona hiç kimsenin söylemediğini söyletirim” şeklinde cevap verir. Züfer'in talebelerinden biri olan Hasan b. Ziyâd da (v. 204/820) “Züfer’le tartışan birini gördüğümde ona ancak acırım” demiştir.³⁴

Züfer arkadaşı Ebû Yûsuf (v. 182/798) ile de ilmî meselelerde uzun süren tartışmalar yapmıştır. Züfer'in (v. 158/775) akıcı bir üsluba sahip olduğu için tartışmada çok rahat olduğu, Ebû Yûsuf'un ise ona cevap vermede çoğu kere aciz kaldığı ve yerinden kalkıp gittiği, hatta giderken Züfer'in ona “Nereye gidiyorsun? İşte çıkış yolları (bazı rivayetlerde “İşte Kinde'nin kapıları” şeklindedir ki Kinde Kûfe'de kapılarının çokluğuyla meşhur olan bir kabiledir). Dilediğini seçebilirsin” dediği rivayet edilmiştir.³⁵

İmam Züfer ve İmam Ebû Yûsuf bir gün Kûfe kadısı Haccâc b. Ertât'ı (v. 145/762) ziyaret ederler. Haccâc ile Züfer arasında bir mesele cereyan eder. Haccâc, Züfer'in fesahat ve belâğatı karşısında “Sima acemlerin siması ama dil Arapların dili” der ve onun nesebine dil uzatır. Aralarında başlayan tartışmada Züfer, Haccâc'ı susturur. Kadı Haccâc sonra Ebû Yûsuf ile bir meseleyi tartışır. Ebû Yûsuf da Haccâc'ı ilzam eder ve oradan çıkarlar. Haccâc onların arkasından kapıdaki hizmetçisine: “Bir daha bu ikisini içeri alma” şeklinde talimat verir.³⁶

33 Hatib el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, Biyografi No: 7558, XIV/245.

34 Saymerî, *a.g.e.*, s. 110-111; Zehebî, *a.g.e.*, VIII/40,

35 Saymerî, *a.g.e.*, s. 111; Kuraşî, *a.g.e.*, s. 159; Kefevî, *a.g.e.*, I/408; Aynî, *a.g.e.*, I/331; Temimî, *a.g.e.*, III/255; Leknevî, *a.g.e.*, s. 133; Kevserî, *a.g.e.*, s. 10.

36 Saymerî, *a.g.e.*, s. 112; Kevserî, *a.g.e.*, s. 8.

2. Ebû Hanîfe'den Sonra Ders Halkasına Hocalık Yapması

İmam A'zam 150/767 yılında vefat etmiş, arkasında Kûfe'de büyük ve önemli bir fıkıh mektebi bırakmıştı. Bu mektep, Ebû Hanîfe'nin vefatıyla dağılmamış; öğrencileri vasıtasıyla ilmî faaliyetlerine devam etmiştir.

Genelde Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra ders halkasının başına Ebû Yûsuf'un geçtiği bilirse de hakikat bu şekilde değildir. Züfer'in daha hocası hayatta iken ders halkasında ön planda olması, fıkıh ilminde olgunlaşması, keskin bir zekâyâ ve kuvvetli bir kıyas mantığına sahip olması ve zaman zaman hocasının Züfer'i diğer talebelerine takdim etmesi gibi sebepler hocasının vefatından sonra ders halkasının başına geçmesinde ve insanların onun etrafında toplanmasında etkili olduğu söylenebilir.

Cerh ve tadil âlimleri tarafından ilmin otoritelerinden biri olarak kabul edilen Vekî' b. el-Cerrâh (v. 197/812) İmam Züfer'e hitaben: “*Ebû Hanîfe'den sonra seni bize bağışlayan Allah'a hamdolsun*” der; kendisine, “*Züfer ile niçin bu kadar çok hemhâl oluyorsun?*” diye onunla birlikteliğini yadırgayanlara da “*Ebû Hanîfe hakkında beni aldattınız. Şimdi de Züfer hakkında beni aldatmaya ve yanıltmaya çalışıyorsunuz. O da vefat ettikten sonra Üseyd (Üseyd'in kapı hizmeti ve boyacılık yapan bir kişi olduğu ifade edilir) ve arkadaşlarına muhtaç olmamı mı istiyorsunuz?*” şeklinde mukabelede bulunurdu. Yine Vekî'in “*Ebû Hanîfe vefat edince insanlar Züfer'in etrafında toplandılar. Ebû Yûsuf'un etrafında ise ancak birkaç kişi vardı*” sözü insanların Züfer'e olan teveccühünü ortaya koymaktadır. Zamanın en önemli hadis hafızı ve imamlarından biri olan Ebû Nuaym Fadl İbn Dükeyn (v. 219/834): “*Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra birçok fırsatın elimden kaçtığını fark edince, talebelerinden en fakih ve takva sahibi olan Züfer'in ders halkasına devam ettim ve ondan çok istifade ettim*” demiştir.³⁷

Züfer hayatının son iki yılını Basra'da geçirdiğine göre onun Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra 156/773 yılına kadar altı yıl Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin bırakmış olduğu ders halkasına hocalık yaptığı anlaşılmaktadır. Rivayetlerde, aynı vakitte Ebû Yûsuf'un da başka bir halkada ders verdiği, fakat ona rağbetin az olduğu ifade edilmektedir. Ancak Züfer 156/773 yılında Basra'ya gidince ortam tamamen Ebû Yûsuf için müsait hale gelmiş ve Ebû Hanîfe'nin fikhını Kûfe'de insanlara öğretmeye devam etmiştir.³⁸

37 Saymerî, *a.g.e.*, s. 111; Aynî, *a.g.e.*, I/331; Temîmî, *a.g.e.*, III/255; Kevserî, *a.g.e.*, s. 10.

38 Bedir, *a.y.*, XXXIV/528.

3. Ebû Hanîfe'ye Bağlılığı ve İctihad Mertebesi

İmam Züfer hocası Ebû Hanîfe'ye son derece bağlı idi ve ona karşı büyük muhabbeti vardı. Hatta öylesine ki, bu bağlılık ve muhabbet onun fikhî görüşlerine de tesir etmiş; hocasının vefatından sonra da şöyle demiştir: “*Vefatından sonra İmam'a muhalefet etme cüretini gösteremedim. Çünkü o hayatta iken ona muhalefet edip delilimi ortaya koyduğum zaman anında apaçık bir delille beni ilzam eder ve kendi görüşünü kabul etmem konusunda beni ikna ederdi. Fakat vefat ettikten sonra ona nasıl muhalefet ederim? Şayet hayatta olsaydı, muhalefet ettiğimde belki delilleriyle beni ikna eder, kendi görüşünü kabul etmemi sağlardı.*”³⁹

Ancak bu bağlılık Zâhid el-Kevserî'nin ve Ebû Zehre'nin de isabetle belirttiği gibi taklitten değil, hükmün deliline vakıf olmaktan neşet etmiştir. Züfer'in, “*Ebû Hanîfe'ye muhalif olan bütün icthadlarım haddi zatında daha önce onun yaptığı icthadların aynısıdır. Fakat o, daha sonra benim muttali olamadığım birtakım delillere muttali olunca bu icthadlarından vaz geçmiş ve farklı görüşler ortaya koymuştur*” sözü de esasında onun, hükümleri elde etmede delilden hareket ettiğini ortaya koymaktadır. Zira ondan rivayet edilen başka bir ifadesinde Ebû Hanîfe'nin rücu edip kendisinin aynı görüşte sabit kalmasının sebebinin şöyle izah etmiştir: “*Onun rücu ettiği görüşler benim nazarımda sahîh olduğu ve delili daha kuvvetli olduğu için ben bunlarla hüküm verdim.*”⁴⁰

Fukahânın tabakâtına dair yapılan tasnifte, İmam Züfer (v. 158/775) genellikle “mezhepte müctehid” olarak zikredilir.⁴¹ Esasında İmam Züfer'in mezhepte müctehid olduğu hususunda âlimler arasında ittifak bulunmaktadır. İhtilaf edilen husus, onun mutlak müctehid sayılmasıdır. Önceki dönemlerde yapılan tasniflerde genellikle mezhepte müctehid tabakasında zikredilen Züfer, günümüzde yapılan tasniflerde bazı âlimler tarafından mutlak müctehidler arasında zikredilmektedir.

İbn Kemâl Paşa'nın (v. 940/1534) fukahânın derecelerine dair yaptığı meşhur tasnifte İmam Züfer mezhepte müctehid tabakasında yer almaktadır. Bu tasnife göre fakihler yedi tabakaya ayrılır. Birinci tabaka dinde müctehid olanlardır. Bunlar dört mezhep imamı ve bunların benzeri olan âlimlerdir ki, usûl ve fûru-da kimseyi taklit etmeyip şerî delillerden kendi usûllerine göre hüküm istinbât ederler. İkinci tabaka mezhepte müctehid olanlardır ki, bunlar Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) İmam Ebû Yûsuf (v. 182/798), İmam Muhammed (v. 189/805) ve İmam

39 Kuraşî, *a.g.e.*, s. 159; Kevserî, *a.g.e.*, s. 20.

40 İbn Kutluboğa, *el-Menâkıb*, Varak 96b.

41 Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, I/181.

Züfer gibi önde gelen talebeleri olup hüküm çıkarmada hocalarının belirlemiş olduğu usûl kaidelerine dayanırlar. Üçüncü tabaka Hassâf (v. 261/875) ve Ebû Ca'fer et-Tahâvî (v. 321/933) gibi meselede müctehid olanlardır. Dördüncü tabaka Cessâs (v. 370/981) gibi tahrîc ehli olan, beşinci tabaka Ebu'l-Hasan el-Kudûrî (v. 428/1037) gibi tercih ehli olan, altıncı tabaka mezheb imamından rivayet edilen kaviller arasında kuvvetli ve zayıf olanları birbirinden ayırabilen temyiz ehli olan, yedinci tabaka ise bunların dışında kalan mukallit fakihlerdir.⁴²

İbn Kemâl'in bu tasnifi bazı eleştirilerle birlikte özellikle Hanefî mezhebinde genel kabul görmüştür. Mezhepte bu tasnif sonraki dönemlerde de nazar-ı itibara alınmış ve İmam Züfer müctehidler arasında mezhepte müctehid olarak zikredile gelmiştir.⁴³

Ancak Zâhid el-Kevserî (v. 1952), İmam Züfer'in hayatına dair yazdığı eserde «زفر في طبقة المجتهد المطلق في التحقيق» başlığı altında konuyla ilgili şu değerlendirmeleri yapar: “Bu yaptığımız nakil ve izahlardan sonra, başka yerlerde de açıkladığımız üzere artık Züfer'in mezhepte müctehid olduğunu iddia edenlerin iddialarının hiçbir önemi kalmamaktadır. Bu tür zan ve iddialar Züfer'in, hocasının görüşlerini ön plana çıkarmasından ve bu görüşlere muvafakat etmesinden kaynaklanmaktadır ki, bu muvafakat, delilleri bilmesinden ileri gelmektedir. Delilin bilinmesinden hareketle yapılan muvafakat da bilindiği gibi taklit değildir. Tahâvî (v. 321/933), Ebû Âsım en-Nebîlden (v. 212/828) Züfer'in: “Ebû Hanîfe'ye muhalif olan bütün icthadlarım haddi zatında daha önce onun yaptığı icthadların aynısıdır. Ancak o, daha sonra benim muttali olamadığım birtakım delillere muttali olunca bu icthadlarından vaz geçmiş ve farklı görüşler ortaya koymuştur” dediğini rivayet etmektedir... Züfer'in görüşlerinin Ebû Hanîfe'nin görüşlerine muvafik olması taklit değil, bilakis delilini bilmediği yerde sükût etmesi, bildiği konularda da delili doğru bir şekilde anlamış olmasıdır ki, zaten icthad dediğimiz budur. Ebû Hanîfe'nin bizzat kendisi talebelerini taklitten men eder, hakikatin ortaya çıkması için onlara delillerini açıklamalarını söyler, sonra beraberce delilleri müzakere edip tartışırlardı. Talebelerinin de delillerin getirilmesinde ve meselelerin ayrıntılı bir şekilde incelenmesinde çok büyük maharetleri vardı. Ebû Hanîfe: “Bir kişinin, söylediğim hükmün kaynağını bilmedikçe benim görüşlerimle fetva vermesi caiz değildir” derdi. Bununla beraber Züfer'in usûl ve fîruda, mezhebin kitaplarında tedvin edilmiş olan birçok muhalefeti de vardır. Dolayısıyla Züfer'in kıyası kullanma konusundaki keskin zekâsı, delilleri muhafaza kuvveti, İbn Hibbân ve benzeri âlimlerin, Züfer'in hadis ilminde otorite olduğunu

42 İbn Kemâl, *Tabakâtü'l-fukahâ*, s. 363-366.

43 Bkz. Kefevî, a.g.e., I/39-41; Temimî, a.g.e., I/12-13; İbn Âbidîn, a.g.e., I/181-184.

*kabul etmeleri göz önünde bulundurulduğunda onun hocasına karşı saygısı ve ona müntesip olması, kendisini mutlak müctehidlikten çıkarmaz.*⁴⁴

Muhammed Ebû Zehre de (v. 974), İbn Âbidîn'in, "Mezhepte müctehid tabakası; Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve Ebû Hanîfe'nin diğer öğrencileri olup bunlar hocalarının kurduğu kaidelere göre delillerden hüküm çıkarmaya muktedirlerdir. Onlar bazı fîru meselelerde hocalarına muhalif dahi olsalar usûl kaidelerinde onu taklit ederler"⁴⁵ değerlendirmesini naklettikten sonra: "Bu ifadenin söz götüren yönleri vardır. Zira İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve diğer öğrencileri fikhî görüşlerinde tamamıyla müstakil idiler. Taklidin hiçbir sahasında hocalarının mukallidi değildiler. Hocalarının reylerini öğrenmiş olmaları, ondan ders almaları ve ilk tahsillerine onda başlayıp onun kültürü ile aşılınmış bulunmaları onların fikir istiklallerine ve ictihad hürriyetlerine bir mâni teşkil etmez. Yoksa bir hocadan ders alan bir öğrencinin mutlaka onun mukallidi sayılması icap eder ki, bu netice itibariyle Ebû Hanîfe'yi de müstakil müctehitler mertebesinde düşürmek gibi gülünç bir sonuca varır" sözleriyle İbn Âbidîn'in bu değerlendirmesini eleştirir ve ısrarla İmam Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in mutlak müctehid olduklarını, onların mezhepte müctehid tabakasından sayılmalarının yanlış olduğunu vurgular. Ayrıca "Hanefî mezhebi, İmam-ı A'zam'ın başında bulunduğu fikhî mektebinin reylerinin mecmûu demektir" ifadesiyle de önemli bir tespit yaparak, bu mezhebin tek bir imamın ictihadlarından değil, birçok imamın ictihadlarından teşekkül ettiğini belirtir.⁴⁶

Vehbe Zühaylî (v. 2015), İmam Züfer'in Ebû Hanîfe'nin öğrencileri arasında en isabetli kıyası yapacak kadar kıyasta mahir olduğunu ifade ettikten sonra onun mutlak müctehid olduğunu ifade etmiş; Hanefî mezhebinde sadece İmam Züfer'in değil, aynı zamanda İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in de mutlak müctehid olduğu değerlendirmesini yapmıştır.⁴⁷ Ancak "Fakihler ve Fıkıh Kitaplarının Tertibi" başlığı altında fakihleri yedi mertebeye tasnif ettikten sonra birinci mertebede müstakil müctehidler, ikinci mertebede de müstakil olmayan mutlak müctehidler zikretmiştir. Müstakil müctehidlere örnek olarak dört mezhep

44 Kevserî, a.g.e., s. 20-21.

45 İbn Âbidîn, *Ukûdü resmi'l-müftî*, s. 11.

46 Ebû Zehre, a.g.e., s. 456, 459, 460, 464, 471; *İslâm Hukuk Metodolojisi*, s. 337-338. Esasında İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in mutlak müctehid olduğu ilk defa günümüz âlimleri tarafından ifade edilmiştir. Meşhur Hanefî fakihî Leknevî, İbn Kemâl'in tasnifini eleştirmiş ve "İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'in mutlak müctehidlik derecesine ulaştıklarını; ancak hocalarına olan aşırı tazim ve muhabbetlerinden dolayı ona müntesip olarak kaldıklarını" söylemiştir (Bkz. *en-Nâfiu'l-kebir*, s. 13-15 ve 'Umdetü'r-riâye, I/11).

47 Zühaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, I/27.

imamını, müstakil olmayan mutlak müctehidlere örnek olarak da Hanefilerden İmam Züfer, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'i, Mâlikîlerden Abdurrahman İbnü'l-Kâsım (v. 191/807), Eşheb (v. 204/819) ve Esed el-Furât'ı (v. 213/828), Şafîîlerden el-Büveytî (v. 231/845) ve el-Müzenî'yi (v. 264/877), Hanbelîlerden de Ebû Bekr el-Esrem (v. 273/886) ve Ebû Bekr el-Mervezî'yi (v. 275/888) zikretmiştir.⁴⁸ Vehbe Zühaylî'nin bu taksimi esasında İbn Kemâl'in taksimi ile örtüşmekte olup farklılık sadece isimlendirmededir. Zira İbn Kemâl'in mezhepte müctehid olarak zikrettiği fakihleri Zühaylî müstakil olmayan müctehidler derecesinde saymaktadır ki, mezkûr fakihler her iki tasnifte de aynı derecede yer almaktadır.

Sâid Bekdâş da Hanefî mezhebinin teşekkül sürecini ele aldığı eserinde şu açıklamalara yer verir: “*Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf, İmam Muhammed, İmam Züfer ve benzeri öğrencileri ictihadlarında müstakil olan müctehid imamlardır. Onların da İmam Mâlik, İmam Şâfî ve İmam Ahmed gibi kendilerine has hüküm çıkarma yöntemleri ve kaideleri vardır. Onlar usûl ve fûru ile ilgili birçok meselede Ebû Hanîfe'ye muhalefet etmişler; birçok meselede de ittifak etmişlerdir ki, bu taklitten değil, ictihadlarının tevâfuk etmesinde kaynaklanmaktadır.*”⁴⁹

Özellikle günümüzde yapılan tasniflerde İmam Züfer'in mutlak müctehid sayılması, usûl kitaplarında mutlak ictihad için ileri sürülen şartları İmam Züfer'in de haiz olduğu dikkate alındığında makul karşılanabilir.

Mesele daha dakik bir şekilde ele alındığında bu tür ihtilafların ve farklı yaklaşımların, isimlendirmeden veya mutlak müctehidin tanımında âlimler arasında ittifakın bulunmamasından kaynaklandığı görülecektir. Fakat Zühaylî'nin tasnifinden hareket edilir ve İmam Züfer, müstakil olmayan yani müntesip mutlak müctehid kabul edilirse bu tür ihtilafların önüne geçilmiş olur. Onun birçok ictihadının Hanefî mezhebinde müftâ bih olması, mezhepler arası mukayeseli olarak telif edilen eserlerde görüşlerine atıflar yapılması bu âlimlerin görüşünün daha isabetli olduğunu göstermektedir.

4. İctihadında Takip Ettiği Usûl

İmam Züfer'in yetiştiği ortam onun ictihadında takip edeceği usûlü belirlemede doğrudan etkili olmuştur. Çünkü hocası Ebû Hanîfe diğer müctehidlerden farklı olarak meseleleri tamamen talebeleriyle müzakere etmek suretiyle çözüme

48 Zühaylî, *a.g.e.*, I/38.

49 Bekdâş, Sâid, *Tekvinü'l-mezhebi'l-hanefî*, s. 92. Ayrıca bkz. Şener, Abdulkadir, “İmam Züfer b. El-Hüzeyl”, s. 95-96.

ulaşmaya çalışır, ders halkasında bulunanlardan her biri görüşünü söyler; görüşünü kitap, sünnet, sahabe sözü veya başka bir delille ispatlamaya çalışırdı. Hükme varırken takip edilen metodu ise İmam-ı A'zam: “*Bir meselenin hükmünü Allah'ın kitabında bulursam onunla amel ederim. Orada bulamazsam Allah Resulünün sünnetine müracaat ederim. Orada da bulamazsam sahabenin fetvalarına bakarım. İhtilaf ettikleri durumlarda birini tercih ederim. Şayet onların fetvalarında da bir hükme ulaşamazsam başkaları nasıl icthad ettilerse ben de icthad ederim*” sözleriyle açıklamaktadır.⁵⁰

Diğer mezhep imamlarından farklı olarak, meseleleri ders halkasındaki öğrencileri ile uzun tartışmalar sonucunda hükme bağlayan ve icthatta bu şekilde bir metod takip eden Ebû Hanîfe'nin (v. 150/767) bu usûldeki hedeflerinden birisi öğrencilerine fıkıh melekesi kazandırmaktı. Bu usûl talebelerin üzerinde etkisini göstermiş; talebeleri de hocalarının huzurunda icthada başlamışlardı. Onlar icthadlarında hocalarıyla aynı metodu takip ediyorlardı.⁵¹ Nitekim Züfer'in (v. 158/775) icthad usûlüyle alakalı olarak Abdullah b. Mübârek (v. (181/797) ondan: “*Eser -ayet, hadis, sahabe kavli- olduğu sürece re'y ile hüküm vermeye yeltenmeyiz; eser bize ulaştığında re'y ile icthad etmeyi terk ederiz*” dediğini nakletmektedir.⁵²

Hüküm çıkarmada aslî ve ferî delillerin itibara alınması hususunda İmam-ı A'zam ile talebeleri arasında bir fark zikredilmemektedir. Ancak İmam Züfer'in yalnız kaldığı görüşleri incelendiğinde bunların nerede ise tamamında kıyas delilinden hareket ettiği ve bu nedenle aynı meselelerde istihsân delilinden hareket eden Ebû Hanîfe ve İmameyn'den farklı icthadlar ortaya koyduğu görülecektir.⁵³ Bu nedenle onun, İmam-ı A'zam ve İmameyn'den farklı olarak kıyas delilini istihsân delilinden daha çok kullandığını söylemek mümkündür. Ebû Hanîfe'nin, öğrencisi Züfer hakkında: “*Talebelerim arasında en kıyasçı olanıdır*” sözü, İmam Züfer'in yalnız kaldığı görüşleri incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır.⁵⁴

İmam Züfer icthadında hata ettiğini gördüğünde icthadından hemen rücu eder, hatasında ısrar etmezdi.⁵⁵ Zehebî (v. 748/1348) onun hakkında: “*Bu imam*

50 İbn Hacer el-Heytemî, *el-Hayrâtü'l-hsân*, s. 62-63; Gavci, *Ebû Hanîfe en-Nu' mân*, s. 108-109; Ebû Zehre, *a.g.e.*, s. 101; Zeydân, Abdülkerîm, *el-Medhâl*, s. 150.

51 Gavci, *a.g.e.*, s. 265-266; Ebû Zehre, *a.g.e.*, s. 101-102.

52 Aynî, *a.g.e.*, I/331; Temîmî, *a.g.e.*, III/256.

53 Bu konuda örnekler için bkz. Aytekin, *a.g.e.*, s. 71-339.

54 İmam Züfer kıyasçılığı ile ön plana çıkmakla birlikte icthadlarında istihsan gibi diğer delilleri de kullanmıştır. Onun istihsana yaklaşımı ile alakalı bkz. Çiftçi, Adem, “Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsana Yaklaşımı”, s. 132-139.

55 İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI/339, Biyografi No: 8015.

ilmi araştırmalarda taassuptan uzak ve daima haktan yana idi” değerlendirmesini yaptıktan sonra şöyle bir olay nakletmektedir: “Abdulvâhid b. Ziyâd (v. 176/792) bir gün Züfer ile karşılaşır ve ona “İnsanlar arasında alay konusu oldunuz” der. Züfer: “Niçin?” diye sorunca, cevaben, “Siz şüphelerden dolayı hadlerin düşeceğini söylüyorsunuz ama şüpheli bir durumda hadlerin en büyüğünü tatbik ediyorsunuz. Çünkü Allah Rasûlü (s.a.v.): “Kâfiri öldüren Müslümana kısas cezası uygulanmaz”⁵⁶ buyurdu. Siz ise kısas cezasını tatbik ediyorsunuz” diye cevap verdi. Bunun üzerine Züfer: “Şahit ol! Ben bu görüşümden rücu’ ettim” dedi.⁵⁷ Zehebî bu olayı naklettikten sonra: “İşte nas karşısında âlim dediğin bu şekilde olur” demektedir.⁵⁸

D. BASRA’DA HANEFİ MEZHEBİNİ YAYMASI

Özellikle hicrî ikinci asırdan itibaren fıkıh ekolünde ehl-i eser, ehl-i rey ayrımı daha bariz bir şekilde kendini göstermiş, bu sebeple ehl-i reyin imamı kabul edilen Ebû Hanîfe ve öğrencilerine karşı önyargılarla hareket edilir, hatta daha da ileri gidilerek onlar bidatçi ve sapık olmakla itham edilir olmuştur.⁵⁹

Basralı âlimler ve bu âlimlerin tesiri altında kalan halk da aynı olumsuz kanaatlere sahipti. Bunun içindir ki, İmam A‘zam Basra’dan gelip ders halkasına katılan ve kendisinden fıkıh ilmini tahsil ettikten sonra tekrar Basra’ya dönmek isteyen talebesi Yûsuf b. Hâlid es-Semtî’ye (v. 189/805), “Başlarında hocanın olduğu bir topluma gidiyorsun. Orada kürsiye oturup ders halkası edinmekte ve “Ebû Hanîfe bu konuda şöyle dedi, böyle dedi” demekte acele etme. Eğer acele edersen fazla geçmeden seni oradan uzaklaştırırlar” şeklinde nasihatte bulunur. Basra’ya gelen Yûsuf es-Semtî oranın önde gelen fakihî Osman el-Bettî’nin (v. 143/760) ders halkasına katılır. Bazı fikhî konuları tartışırken onlara: “Bu konuda Ebû Hanîfe’nin hükmü böyledir” şeklinde Ebû Hanîfe’nin kendilerine muhalif olan hükümlerini söyler. Bunun üzerine Basralılar Yûsuf es-Semtî’yi fizikî ve sözlü müdahaleler ile oradan uzaklaştırırlar.⁶⁰

Bu olaydan kısa bir zaman sonra Züfer akrabalarını ziyaret vesilesi ile Basra’ya gider. Küfe’den ayrılmadan önce hocası Ebû Hanîfe: “Basralılarla aramızdaki husûmeti ve rekabeti biliyorsun. Onlardan kurtulabileceğini zannetmiyorum” di-

56 İbn Mâce, Diyât, 21; Ebû Dâvûd, Diyât, 11; Tirmizî, Diyât, 16; Nesâî, Kasâme, 13.

57 İbn Ebî'l-Avvâm, a.g.e., s. 297.

58 Zehebî, a.g.e., VIII/40.

59 Özafşar, Mehmet Emin, “Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması”, s. 42-43.

60 Saymeri, a.g.e., s. 110; Kerderî, a.g.e., II/462; İbn Kutluboga, el-Menâkıb, varak 103b; Kevserî, a.g.e., s. 18.

yerek bir nevi dikkatli olması konusunda uyarıda bulunur. Basra'ya varınca Osman el-Bettî'nin (v. 143/760) derslerini takip eden Züfer, Yûsuf es-Semtî'den (v. 189/805) daha ihtiyatlı davranır. Fûru' hükümlerinin usûllerine uygun olduğu durumlarda onlara tabi olur; ancak usûllerine muhalif bir hüküm verdiklerinde uygun bir şekilde bunun, kendi usûllerine aykırı olduğunu izah eder. Sonra onlara: “*Verdiğiniz bu hükümden daha güzel olanı var*” deyip delilleriyle beraber bildiği hükmü açıklar ve Osman el-Bettî'den bu hükmü kabul etmesini ister. Tabii ki bütün bu ilmî tartışmalara el-Bettî'nin talebeleri de şahitlik etmektedir. Züfer, söylediği hükmün onlar tarafından kabul edildiğini görünce, “*İşte bunlar Ebû Hanîfe'nin fıkıhdır/sözleridir*” der. Böylelikle İmam Züfer, Basralıların sadece Ebû Hanîfe'yi ve fikhını sevmelerini sağlamakla kalmaz; aynı zamanda el-Bettî'nin talebelerinin kendi etrafında toplanmalarına vesile olur.⁶¹

Züfer'in ilk gidişinde Basra'da ne kadar kaldığı ve ders okutup okutmadığı hususunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Basralılara kendini kabul ettirip onların gönlünü kazandığı kesin olmalı ki, 156/773 yılında kardeşinin ölümü üzerine ikinci defa gittiğinde Basralıların yoğun ilgisi ile karşılaşmış ve onların aşırı ısrarları üzerine vefatına kadar burada kalmıştır. Saymerî'nin (v. 436/1045) ifadesine göre Basra'daki ilim taliplileri İmam Züfer'in ders halkasına akın etmiştir.⁶²

Basra'da Ebû Hanîfe'yi ve fikhını sevdiren kalabalık bir ders halkası oluşturan İmam Züfer'in burada Hanefî mezhebinin yayılmasında en büyük katkıya sahip olduğunu söylersek mübalağa etmiş olmayız.

E. HOCALARI VE ÖĞRENCİLERİ

İmam Züfer'in temel ilimleri kimlerden tahsil ettiğine dair kaynak kitaplarımızda herhangi bir malumat verilmemektedir. Hadis ilmini daha önce isimlerini zikrettiğimiz ve Züfer'in, kendilerinden hadis rivayetinde bulunduğu âlimlerden tahsil ettiği anlaşılmaktadır. Fıkıh ilmindeki ilk ve tek hocası İmam A'zam Ebû Hanîfe'dir. Züfer (v. 158/775) uzun süre Ebû Hanîfe'ye (v. 150/767) talebelik yapmış; fıkıh ilmini ve usûlünü ondan almıştır.

Kendisinden hadis rivayet eden birçok âlim hadiste İmam Züfer'e öğrencilik yapmıştır. Fıkıhta da Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra onun ders halkasına ho-

61 Saymerî, *a.g.e.*, s. 110; İbn Abdilber, *a.g.e.*, s. 335; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, I/503; Kevserî, *a.g.e.*, s. 18-19.

62 Saymerî, Basra'da yaşayan tâbiin âlimlerinden ders alan talebelerin İmam Züfer'in ders halkasına akın ettiğini söyler (Saymerî, *a.g.e.*, s. 113).

calık yaptığına ve talebeler de ona meylettiğine göre o anda Ebû Hanîfe'nin ders halkasında bulunan ve Hanefî mezhebinin önde gelen âlim ve müctehidlerinden olan başta Eksem b. Muhammed (v. 178/794), Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805), Kâsım b. Ma'n (v. 175/179), Muhammed b. Abdullah el-Ensârî, Hâlef b. Eyyûb, Isâm b. Yûsuf, Esed b. Amr (v. 190/806), Veki' b. Cerrâh (v. 197/812), Ebû Mutî' el-Belhî (v. 197/812), Dahhâk Ebû Âsım en-Nebîl (v. 212/828), Hasan b. Ziyâd (v. 204/820) ve Hilâlürre'y olarak bilinen Hilâl b. Yahyâ el-Basrî (v. 245/860) olmak üzere birçok âlim ondan fıkıh öğrenmiştir.⁶³

F. ESERLERİ

Elimizde matbu olarak İmam Züfer'e ait müstakil herhangi bir eser, kitap bulunmamaktadır. Ona ait mahtuta (el yazması) bir eser de tespit edilememiştir. Fakat bazı tabakât kitaplarımızda İmam Züfer'e birtakım eserler nispet edilmektedir.

Hediyetü'l-ârifin'de İmam Züfer'in *el-Makâlât* ve füru fıkha ait *el-Mücerred* adlı iki eserinin olduğundan; *Keşfü'z-zünûn* ve *el-A'lâm*'da ise sadece *el-Makâlât*'dan bahsedilir. *Keşfü'z-zünûn*'da bu eserin kelimeleri ilmiyle alakalı eserler bahsinde zikredilmesi bunun, kelâmî meselelerle ilgili olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. *Mu'cemü'l-müellifin*'de eserlerin ismi zikredilmeksizin *له تصانيف* (Züfer'in birtakım eserleri vardır) ifadesi kullanılır. Hâkim en-Nisâbü'rî (v. 405/1025) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'inde Züfer'e ait biri Şeddâd b. Hakîm el-Belhî'den diğeri de Ebû Vehb Muhammed b. Müzâhim el-Mervezî'den rivayet edilen iki hadis nüshasından bahsetmektedir. Kevserî, *Nasbu'r-râye*'ye yazmış olduğu mukaddimesinde *له كتاب الآثار* "Züfer'in *Kitâbu'l-Âsâr*'ı vardır" ifadesini kullanır. Bazı kaynaklarda da ondan rivayet edilen iki hadis nüshasının olduğu zikredilir.⁶⁴

Ancak İbn Hacer el-Askalânî'nin *el-Âsâr*'in râvilerinin biyografilerini verdiği *el-Îsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr* adlı eserinde İmam Züfer'i *el-Âsâr*'in râvileri arasında zikretmesi bu eserin İmam Züfer'in Ebû Hânîfe'den rivâyeti olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.⁶⁵

Kaynaklarımızda verilen bu bilgilerden hareketle Züfer'in füru fıkha dair *el-Mücerred*, kelama dair *el-Makâlât* ve hadisle alakalı Ebû Hanîfe'den rivayet etti-

63 Zehebî, *a.g.e.*, VIII/39; Kefevî, *a.g.e.*, I/414; Kevserî, *a.g.e.*, s. 13.

64 Hâkim en-Nisâbü'rî, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, s. 237; Hacı Halife, *Keşfü'z-zünûn*, II/1782; İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I/373; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, IV/181; Kevserî, *a.g.e.*, s. 13; Zeylai, *Nasbu'r-râye*, I/25 (Mukaddime: Muhammed Zâhid el-Kevserî); Ali Muhammed el-Ömerî, *a.g.e.*, s. 135; Bedir, Murteza, *a.y.*, XXXIV/528.

65 Bkz. İbn Hacer, *el-Îsâr*, s. 44.

ği *el-Âsâr* adlı üç eseri olduğu söylenebilir. Ancak bunların nüshaları elimizde mevcut olmadığı için eserlerin mahiyetleri ve İmam Züfer'e aidiyetleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Hasan b. Ziyâd'ın (v. 204/820) fıkha dair yazdığı *el-Mücerred* adlı eseri yanlışlıkla ona nispet edilmiş olabilir.

G. HAKKINDA SÖYLENENLER

Bazı âlimler birtakım önyargılardan hareketle onunla alakalı eleştirel ve olumsuz değerlendirmeler yapsa da âlimlerin kahr ekseriyeti İmam Züfer hakkında son derece olumlu değerlendirmeler yapmışlardır.⁶⁶

Züfer'in talebelerinden biri olan Şeddâd b. Hakîm (v. 210/825) Esed b. Amr'a (v. 190/806), "*Ebû Yûsuf mu yoksa Züfer mi daha fakih?*" diye sorduğunda Esed: "*Züfer daha çok vera sahibidir*" der. Ona, "*Ben sana hangisinin daha fakih olduğunu sordum*" dediğinde de "*Kişi ancak vera sahibi olmakla ilimde yükselir*" şeklinde cevap verir. Dahhâk Ebû Âsım en-Nebîl (v. 212/828) derse başladığında "*Ebû Hanîfe böyle dedi, Züfer de şunu söyledi*" der, başka kimsenin adını zikretmezdi. Hasan b. Ziyad da (v. 204/820), "*Ebû Hanîfe'nin meclisinde en önde gelen Züfer idi. Ders halkasındakiler de ona meylederdi*" demektedir. Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn (v. 218/834) "*Ebû Hanîfe vefat edince talebeleri arasında en fakih ve en takvalı olan Züfer'e talebe oldum ve ondan çok istifade ettim*" demiştir.⁶⁷ Muhammed b. Osman (v. 288/901), babası Osman'a ve Ebû Bekr b. Ebî Şeyb'e (v. 235/849) Züfer'i sorduğunu ve kendisine "*O, zamanının en fakihidir. Ebû Nuaym onu över ve onun seçkin bir fakih olduğunu söylerdi*" şeklinde cevap verdiklerini ifade etmektedir.⁶⁸

Zehebî, İmam Züfer'in hal tercümesine "fakih, rabbânî müctehid, allâme" sözleriyle başlamış, Ebû Nuaym, Yahyâ b. Maîn gibi hadis âlimlerinden nakillerle onun hadiste sika ve güvenilir olduğunu beyan ettikten sonra: "*O, fikhın deryalarından ve zamanının en zeki olanlarından biridir*" değerlendirmesini yapmış; Dâvûd et-Tâî (v. 165/781) ile Züfer'in dost olduğu, daha sonra Dâvûd et-Tâî'nin ilmi bırakarak ibadete meylettiği, Züfer'in ise ibadeti ve ilmi cem ettiği rivayetine yer vermiştir.⁶⁹

66 Bu eleştiriler için bkz. Koçak Muhsin, "Züfer b. Hüzeyl Hayatı ve Eserleri", s. 133-137; Aytekin, *a.g.e.*, s. 49-51.

67 Saymeri, *a.g.e.*, s. 111; Aynî, *a.g.e.*, I/331; Temîmî, *a.g.e.*, III/255.

68 Saymeri, *a.g.e.*, s. 109; Kerderî, *a.g.e.*, s. 457- 458, 461.

69 Zehebî, *a.g.e.*, VIII/38, 39, 40.

Ebû Hanîfe'nin talebesi ve *el-Fıkhu'l-ekber*'in râvîsi Ebû Mutî' el-Belhî (v. 199/814): “Züfer, insanların ictihadlarıyla amel ettikleri meselelerde Allah ile kulları arasında hüccettir” demiştir.⁷⁰

Bazı kaynaklarda Züfer'in faziletiyle alakalı olarak şu şekilde bir şiire yer verilmektedir.⁷¹

مَا عَاشَ وَالْآنَ أَضْحَتْ مَالَهَا وَتَرَّ	فَوَسُّ الْقِيَاسِ بِهِ كَانَتْ مُؤْتَرَّةً
عَلِيَاءَ قَدْ قَصْرَتْ مِنْ دُونِهَا الْفِكْرُ	لَقَدْ حَوَى فِي قِيَاسِ الْفَقْهِ مَرْتَبَةً
وَحَاسِدُوهَ لِيُشْوِمَ الْخَلْقَ قَدْ كَدِرُوا	قِيَاسُهُ قَدْ صَفَا فِي بَحْرِ خَاطِرِهِ
وَهُمْ لِحَيْدِهِمْ حَقًّا قَدْ انْكَسَرُوا	عَدَا لِكَثْرِ قِيَاسِ النَّاسِ جَابِرُهُ
وَعَيْنُهُ كَحَلْهَا فِي لَيْلَةِ السَّهْرِ	عِيُونُهُمْ فِي اللَّيَالِي بِالْكُرَى كَحَلَّتْ
هَلْ يَسْتَوِي الذَّهَبُ الْإِبْرِيْزُ وَالْحَجْرُ	أَنْتَى يُسَاوِيهِ فِي فِقْهِ لَهُ أَحَدٌ

Kıyas yayı hayatta iken onunla kirlenmişti,
 Şimdi o yay kırıksız kaldı.
 Kıyasta öyle bir mertebeye ulaştı ki,
 Diğer fikirler ona ulaşmaktan aciz kaldı.
 Kıyası, fikir deryasında berrak ve hassas idi,
 Haset edenler ise hasetlerinden bulanık kaldı.
 İlminden insanların faydalanması kusurlarını telafi etti,
 Haset edenleri ise onun ilmi karşısında kaybetti.
 Haset edenlerin gece uykuları gözlerinde sürme gibi belirgindi,
 Onun gözlerindeki sürmesi uykusuzluğu idi.
 Kim ona fıkhıta denk olabilir ki,
 Hiç altın, taşa eşit mi idi?

70 Temimî, a.g.e., III/256

71 Temimî, a.g.e., III/279-280; Kevserî, a.g.e., s. 29-30.

SONUÇ

Küçüklükten itibaren düzenli bir eğitim alan İmam Züfer, çok genç denilebilecek bir yaşta hadis ilminde derinleşmiş; bu ilmin otoriteleri tarafından sağlam ve güvenilir bir hadis râvisi olarak kabul görmüştür.

Karşılaştığı fikhî bir meselenin cevabını almak üzere Ebû Hanîfe'ye müracaat edince onun fıkından çok etkilenmiş ve ona talebe olmaya karar vermiştir. Uzun yıllar ona talebelik yapan Züfer'in fıkıh ilmindeki hocası Ebû Hanîfe'dir. Kısa zamanda pratik zekâsı, derin anlayışı, mukayese gücü, münazara kuvveti gibi özellikleriyle dikkatleri üzerine çeken Züfer, ders halkasında en önde gelen talebelerden biri olmuştur. Ebû Hanîfe'nin vefatından sonra da onun bıraktığı ders halkasında, Basra'ya intikal edinceye kadar altı yıl hocalık yapmış; sonraki dönemlerde hadis ve fıkıh ilminde otorite kabul edilen onlarca âlim ondan ders almıştır. Basralıların ısrarı üzerine ömrünün son iki yılını Basra'da geçiren Züfer, burada Hanefi mezhebinin yayılmasına öncülük etmiştir.

Hocasını aşırı derecede seven, ona karşı büyük bir saygı ve hürmet gösteren Züfer, usûlde ve fûruda onun metodunu takip etmiş; ancak bu tamamen onu taklit etme anlamında değerlendirilmemiştir. Delilini bildiği ve bunu delil olarak kabul ettiği hususlarda ona tâbi olan İmam Züfer, başka delilden hareketle gerek usûlde ve gerekse fûruda İmam-ı A'zam ve İmameyn'den farklı olarak kendi görüşlerini de ortaya koymuştur.

Asli ve ferî delilleri kabul etme ve kullanma hususunda Hanefi mezhebinin diğer imamlarından farklı olmayan İmam Züfer, kıyas delilini kullanma becerisi ve çok kullanması ile ön plana çıkmıştır.

Müctehidlerin tabakâtına dair yapılan tasniflerde İmam Züfer, İmam Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed ile birlikte mezhepte müctehid kısmında zikredilmiş ve bu tasnif Hanefi mezhebinde genel kabul görmüştür.

Bazı âlimler hem İmameyn'in hem de İmam Züfer'in, usûl ve fûrudaki farklı ve muhalif görüşlerinden hareketle bunların da mutlak müctehid olduklarını ifade etmişler; ancak müstakil mezheplerinin olmamasından, fıkhi görüşlerinin ve ictehadlarının Hanefi mezhebi içerisinde ele alınmasından hareketle de bu üç imamın İmam Ebû Hanîfe'ye müntesip olduklarını beyan etmişlerdir.

İmam Züfer hakkında gelen rivayetlerde onun mütevazı, zâhid, takva sahibi, ilmi ve ameli birleştiren, görüşüne muhalif bir nas ile karşılaştığında hemen görüşünden rücu eden bir kişiliğe sahip olduğu ve bu kişiliğinin, hocasının vefatından sonra insanların onun etrafında birleşmelerinde etkili olduğu ifade edilir.

Kaynakça

- Ali el-Kârî, Ebu'l-Hasen Nürüddin Alî b. Sultân el-Herevî (v. 1014/1605), *Şerhu Kitâbi'l-Fıkhî'l-ekber*, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2011.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed, (v. 855/1451), *Meğâni'l-ahyâr fi şerhi Esâmî ricâli Meâni'l-Âsâr*, Beyrut, 2006/1427, I-III.
- Aytekin, Mehmet Ali, *İmam Züfer'in Hanefî Mezhebindeki Konumu ve Fıkhî Görüşleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2018).
- Bağdatlı İsmâil Paşa (v. 1920), *Hediyyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*, Milli Eğitim Matbaası, İstanbul, 1955, I-II.
- Bedir, Murteza, "Züfer b. Hüzeyl", *DİA*, İstanbul, 2013, XXXIV/527-530.
- Bekdâş, Sâid, *Tekvinü'l-mezhebi'l-hanefî mea temmülât fi zavâbiti'l-müftâ bih*, Dâru's-Sirâc, Medine, 1436/2015.
- Çiftçi, Adem, "Hanefî Mezhebi'nin Kurucu İmamlarından Züfer b. Hüzeyl'in İstihsana Yaklaşımı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, c. 15, sy. 21, 2017, s. 107-146.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî (v. 275/889), *es-Sünen*, Neşr. İzzet Ubeyd, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1997/1417, I-V.
- Ebu'ş-Şeyh, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Ensârî el-İsfahânî (v. 369/979), *Tabakâtü'l-muhaddisîn bi İsbahân ve'l-vâridine aleyhâ (Târihu İsbahân)*, Beyrut, 1992/1412, I-IV.
- Ebû Zehre, Muhammed (v. 1394/1974), "*Ebû Hanîfe*" (Trc. Osman Keskioglu), DİB Yayınları, Ankara, 1997.
-, *İslâm Hukuk Metodolojisi* (Trc. Abdulkadir ŞENER), Fecr Yayınevi, Ankara, 1997.
- Ebu'l-Yakzân, Atıyye el-Cubûrî, *el-İmâm Züfer ve Ârâuhu'l-fıkhîyye*, Dâru'l-Hürriyye, Bağdat, tsz, I-II.
- Gavcî, Vehbî Süleyman (v. 2013), *Ebû Hanîfe en-Nu' mân*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, 1430/2009.
- Hâkim, Ebû Abdullah en-Nisâbüri (v. 405/1015), *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, Thk. es-Seyyid Muazzam Hüseyn, Dâru İhyâi'l-ulûm, Beyrut, 1997/1417.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (v. 463/1071), *Târihu Bağdâd*, el-Mektebetü's-Selefiyye, Medine, tsz, I-XIV.
- İbn Âbidîn, Muhammed b. Emin b. Ömer (v. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, Thk. Abdulmecid Ta'me Halebî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 2015/1436, I-XII.
-, *Ukâdü resmi'l-müftâ*, Pakistan, 2009/1430.
- İbn Ebî'l-Avvâm, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed es-Sa'dî (v. 335/945), *Fedâilü Ebî Hanîfe ve ahbâruh ve menâkibüh*, Nşr. Latîfürrahmân el-Behrâicî, el-Mektebetü'l-İmdâdiyye, Mekke, 2010/1431.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (v. 327/938), *el-Cerh ve't-tâdil*, Beyrut, 2002/1422, I-X.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebu'l-Fazl Şehâbüddin Ahmed (v. 852/1449), *Lisânü'l-mîzân*, Beyrut, 2002/1423, I-VI.
-, *el-İsâr bi ma'rifeti ruvâti'l-Âsâr*, Riyat, 1996/1417.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed (v. 808/1406), *Mukaddime*, Thk. Ali Abdolvâhid Vâfi, Kahire, 2006, I-III.

- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddin Ahmed b. Muhammed (v. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, Beyrut, 2009/1430, I-IV.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim et-Temîmî (v. 354/965), *es-Sahîh*, Thk. Şuayb Arnavût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993/1414, I-XVIII.
- İbn Hacer el-Heytemî, Şihâbüddin Ahmed (v. 974/1567), *el-Hayrâtü'l-hisân fi menâkibi'l-Îmâmi'l-Azam Ebi Hanîfe en-Nu'mân*, Dâru'l-Kalem, Lübnan, tsz.
....., *Kitâbü's-Sikât*, Thk. Şerafüddin Ahmed, Dâru'l-Fikir, 1975/1395, I-IX.
- İbnü'l-Îmâd, Ebu'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed (v. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Beyrut, 1979, I-VIII.
- İbn Kemâl Paşa, Şemsüddin Ahmed b. Süleyman (v. 940/1534), *Tabakâtü'l-fukahâ*, Thk. ve Nşr. Hasan ÖZER, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 14, Yıl: 2009, s. 353-374.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İmâdüddin İsmâil b. Ömer (v. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut, 2007, I-XX.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (v. 273/887), *es-Sünen*, Dâru'l-Ma' rife, Beyrut, 1998/1419, I-IV.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed el-Basrî el-Bağdâdî (v. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Dâru's-Sader, Beyrut, 1957/1377, I-VI.
- Kâsım b. Kutluboga, Ebu'l-Adl Zeynüddin (Şerefüddin) b. Abdullah es-Südüni el-Cemâli el-Mısrî (v. 879/1474), *Tâcü't-terâcim fi tabakâti'l-haneftiyye*, Dimeşk, Dâru'l-Kalem, tsz.
....., *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-Kütübi's-sitte*, Yemen, 2011/1433, I-VII.
....., *el-Menâkib*, 95b-108a, Süleymaniye Kütüphanesi Ahmet Paşa Koleksiyonu, No: 244.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (v. 1067/1657), *Keşfü'z-zünûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Dâru's-Sader, Beyrut, tsz., I-VIII.
- Kehhâle, Ömer Rıza (v.1987), *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabî*, Dimeşk, 1961/1380, I-XV.
- Kefevî, Mahmûd Süleyman (v. 990/1582), *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-Muhtâr*, Thk. Saffet Köse, Murat Şimşek, Hasan Özer, Huzeyfe Çeker ve Güneş Öztürk, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, 2017/1438, I-IV.
- Kerderî, Hâfızuddin b. Muhammed b. Şihâb el-Hârezmî el-Bezzâzî (v. 827/1424), *Menâkibü Ebi Hanîfe*, Beyrut, 1981/1401, I-II.
- Kevserî, Muhammed Zâhid (v. 1371/1952), *Lemehâtü'n-nazar fi Sireti'l-Îmâm Züfer*, Kahire, 1949/1368.
- Koçak, Muhsin, "Züfer b. Hüzeyl Hayatı ve Eserleri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 5, 1991, s. 121-145.
- Kuraşî, Ebu'l-Vefâ, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed (v.775/1395), *el-Cevâhiru'l-muziyye fi tabakâti'l-haneftiyye*, Beyrut, 2005/1426.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhayy (v. 1304/1886), *er-Rafu ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-tâdil*, Beyrut, 1987/1407.
....., *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-haneftiyye*, Dâru'l-Kalem, 1998/1418, Beyrut.
....., *en-Nâfiu'l-kebîr limen yütâliu'l-Câmiâ's-sağîr*, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1986/1406.
....., *Umdetü'r-riâye alâ şerhi'l-Vikâye*, Thk. Salâh Muhammed Ebu'l-Hâc, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 2009, I-VI.

- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (v. 303/915), *es-Sünen*, Thk. Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru'l-Beşâir'î'l-İslâmiyye, Beyrut, 1986/1406, I-IX.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Murri, (v. 676/1277), *Tehzibü'l-esmâ ve'l-lugât*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., I-II.
- Özafşar, Mehmet Emin, "Kültür Tarihimizde Rey-Eser Çatışması", *AÜİFD*, Sayı: XLI, s. 225-273.
- Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek (v. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, Lübnan, 2010, I-XXIV.
- Saymerî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali (v. 436/1045), *Ahbâru Ebî Hanife ve ashâbihi*, Beyrut, 1985/1405.
- Şener, Abdulkadir, "İmam Züfer b. El-Hüzeyl", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 2, 1975, s. 91-98.
- Temimî, Takıyyüddîn b. Abdülkâdir el-Gazzî (v. 1010/1601), *et-Tabakâtü's-seniyye fi terâcimi'l-hanefiyye*, Riyat, 1983/1403, I-IV.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ (v. 279/892), *es-Sünen*, Thk. Abdurrahman Muhammed Osman, Dâru'l-Fikir, 1983/1403, Beyrut, I-V.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd (v. 322/934) *ed-Duafâi'l-kebir*, Thk. Abdülmu'ti Emîn Kal'acî, Beyrut, 1984/1404, I-IV.
- Ömerî, Ali Muhammed, *el-Hilâf beyne Ebî Hanife ve ashâbih*, Riyat, 2002/1423.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (v. 748/1374), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut, 1998/1419, I-XXIV.
-, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiri'l-a'lâm*, Dâru'l-Kütübî'l-arabi, Beyrut, 1991/1411, I-LI.
- Zeydân, Abdülkerim (v. 2014), *el-Medhal li dirâseti's-şerîati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 2005/1425.
- Zeylai, Ebû Muhammed Cemâlüddin Yûsuf b. Abdullah (v. 762/1360), *Nasbu'r-râye tahrîcü ehâdisi'l-Hidâye*, Thk. Ahmed Şemsüddîn, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 2002/1422, I-V.
- Zirikli, Hayrüddîn (v. 1976), *el-A'lâm*, Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, Beyrut, tsz., I-VIII.
- Zühaylî, Vehbe (v. 2015), *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, Trc. Komisyon, İstanbul, 1994, I-X.